

La llengua llatina ahir i avui¹

JESÚS BERMÚDEZ RAMIRO
Universitat Jaume I

La llengua llatina que va dominar Europa durant més d'un mil·lenni no va sorgir del no-res. La seua fixació i cristal·lització van ser producte d'una labor de forja contínua produïda pel pas del temps i els canvis de circumstàncies. Va tenir el seu origen a l'indoeuropeu, llengua parlada per uns pobles que en diverses onades es van estendre per tot Europa i bona part d'Àsia. Posseïa una gran capacitat per a assimilar els pobles estrangers, va dominar vasts territoris adaptant-se a ells, tenia un gran sentit de l'organització social i una gran flexibilitat. La civilització indoeuropea va prendre un aspecte propi i la llengua que va servir de vehicle a aquesta civilització va produir tipus d'idiomes distints entre si, tot conservant un fons comú.

Els estudis lingüístics, cada vegada més precisos, han posat de manifest que el llatí té elements comuns amb altres llengües situades a l'extrem oriental, com ara l'indoirànic, l'hittita, l'armeni o el tocari, i que es remunten a mil o dos mil anys abans de Crist. El llatí conserva trets arcaics d'aquesta primitiva llengua indoeuropea. Així, a nivell morfològic, el llatí té dues formes en la 3a persona del plural del pretèrit perfet: *dixerunt*, *dixere*, “digueren”. Açò és un fet insòlit, ja que les llengües no toleren amb el temps dues formes amb el mateix sentit. La forma *dixere* no és més que un arcaisme procedent d'aquesta remota llengua indoeuropea, que es correspon amb les desinències *-ar* i *-er* del tocari, *-ir* de l'hittita i *-r* de l'indoirànic. A nivell de lèxic, la paraula *uxor*, “esposa”, procedeix d'un antic compost format a base de l'arrel *-uk*, que significa “estar acostumat a”, més una terminació en *-ser* que indica idea de “femella”. L'armeni té un compost *am-usim* que significa “espòs, esposa”.

No obstant això, poc sabem del que va ocórrer entre la unitat indoeuropea, que té com a mínim una antiguitat de 2000 anys aC (l'hittita és d'aquesta època) o més, i els primers texts escrits del llatí del s. III aC. Els antics pobles indoeuropeus no escrivien. Consideraven l'escriptura com una arma que podia tornar-se contra aquells que la deixassen en mans dels seus enemics. Encara en època de Cèsar (s. I aC), els druides no la utilitzaven per aquesta raó. És possible deduir pels estudis lingüístics que entre la unitat indoeuropea i el llatí de Roma fixat en els texts va haver-hi una o més unitats parcials. Les llengües itàliques (llatí, osc i umbre) i les llengües cèltiques (gal i irlandès) procedeixen d'una mateixa branca que es va esqueixar del tronc comú indoeuropeu i es va instal·lar a l'extrem occidental. Hi ha elements concordants que així ho demostren. El nom més antic per a “rei” està testimoniats en llatí *rex*, gal *rig-*, irlandès *ri* i sànscrit (llengua indoirànica) *raj*; l'ordinal del llatí *decimus*, “desè”, coincideix amb *decam-etos* del gal, *dechm-ad* de l'irlandès i *decamáh* del sànscrit; la paraula *nemus*, que significa “bosc sagrat”, es troba carregada també de sentit religiós en

¹ Traducció del castellà de Rubén Montañés (Universitat Jaume I).

el gal *nemeton* i l'irlandès *nemed*. Tot això mostra que tant les llengües itàliques com les cèltiques procedeixen d'unes de les colonitzacions més antigues conegudes en el món indoeuropeu.

Aquesta branca, anomenada italo-cèltica, es va dividir al seu torn en dos grans grups de colons. El grup itàlic va entrar a Itàlia i es va instal·lar en diverses zones, on va evolucionar, va prendre característiques pròpies i va donar lloc a tres llengües: el llatí, l'osc i l'umbre. El grup llatí és ben conegut, però l'altre grup, l'oscumbre, es va utilitzar poc per escrit i només se'n conserven inscripcions. L'osc va ser la llengua de nombroses ciutats en els segles III i II aC; principalment va ser la llengua de les inscripcions de Càpua, Pompeia, Abella i Bància. Amb la guerra social, aquesta preponderància oficial desapareix. Probablement va tenir una literatura, almenys oral, però no en queda cap resta.

L'estret parentiu entre aquestes llengües resulta evident; són nombroses les semblances que ens ofereixen. Les antigues oclusives sonores aspirades *bh*, *dh* i *gh* es converteixen en espirades sordes en les tres llengües. Així, les antigues *bh* i *dh* van passar totes dues a *f*: llatí *frater*, osc *fratrum* i ombre *fratrum*. L'antiga *gh* va passar a aspirant *k^h*, que en inicial de paraula es va convertir en *h* al mateix temps en llatí i en oscumbre; per exemple, en llatí tenim *horior*, “jo incite”, osc *herest* i ombre *heriest*. Hi ha un nombrós lèxic comú a totes tres llengües: llatí *dicere*, procedent d'un *deicere*, “dir”, osc *deikum*, “dir”, i ombre *deitu*, “digueu”; llatí *manum*, osc *manim*, ombre *manf*; llatí *cena* (la forma antiga de la qual és *cesna*), osc *kersnu* i ombre *sesna*, etc. Va existir un temps en què els pobles que han transmès aquestes llengües van tenir un idioma comú i van formar una mateixa comunitat. Però res no se sap ni dels esdeveniments que van determinar aquesta unitat, ni de la regió on es va desenvolupar, ni del temps que va durar, ni del moment en què es va trencar.

Ara bé, l'antic italo-cèltic i l'itàlic comú constitueixen només graons entre l'indoeuropeu i el llatí. Aquest no va aparèixer fins al s. III aC amb els començaments de la literatura. El poder romà es va constituir entre els anys 500 i 240 aC. Va ser la decadència dels etruscs, poble no indoeuropeu assentat al nord del Tíber, allò que va permetre l'alliberament de Roma. Els etruscs havien fundat un imperi, que des del s. VII al V aC va dominar Itàlia i hi va exercir una gran influència. Els noms de les tres antigues tribus urbanes romanes, *Tities*, *Ramnes* i *Luceres*, són etruscs. L'esdeveniment que va decidir la ruïna de l'imperi etrusc va ser la invasió gàl·lica del s. V aC. Els carros sobre els quals anaven els caps gals, seguint un costum heretat de l'època indoeuropea, van cridar l'atenció dels habitants d'Itàlia. El llatí va prendre dels gals la paraula *carrus*, “carro de quatre rodes”, que tan gran fortuna ha tingut en passar al romanç.

El llatí escrit, tal com es va fixar en el s. III aC, va ser el que, amb molt poques variacions, es va mantenir fins al final de l'imperi romà. Aquest llatí conserva traços essencials de l'estructura indoeuropea, però presenta també molts aspectes en què s'anuncia ja la situació del romanç.

La paraula llatina conserva l'estructura fònica indoeuropea. El tret fonamental del fonetisme indoeuropeu consistia en el fet que totes les síl·labes de la paraula eren tractades de la mateixa forma; cap no comportava, per si mateixa, una insistència més forta que les altres. Cada vocal posseïa una quantitat pròpia, llarga o breu. Les llargues duraven el doble que les breus. El ritme estava basat precisament en la quantitat de les síl·labes, era un ritme quantitatiu. Una successió de síl·labes llargues i breus, organitzades segons uns patrons

rítmics molt precisos, eren el fonament de la percepció rítmica del vers. L'accent només consistia en una elevació de to, no era intensiu com ho és actualment.

El llatí, tot i conservar elements i trets arcaics, va evolucionar i va experimentar canvis profunds, tant en fonètica, com en morfologia i en vocabulari. Va ser aquesta tendència a evolucionar, a diferència d'altres llengües indoeuropees, allò que amb el pas del temps va derivar en l'aparició de les llengües romàniques. En la conjugació, per exemple, va innovar i va crear un sistema que es diferencia molt poc del romanç. Aquest sistema estava basat en l'oposició entre dos grans camps temporals, el present i el passat (segons la terminologia llatina, *infectum* / *perfectum*). Cadascun d'aquests dos grans camps estava organitzat alhora en una oposició rigorosa de temps. Al camp de *l'infectum* o present, ens trobem amb aquesta oposició de temps: present / imperfet / futur imperfet; i al camp del *perfectum* o passat amb: pretèrit perfet / pretèrit plusquamperfet / futur perfet. Es produeix una total simetria en ambdós camps. A aquesta oposició de temps cal afegir una oposició de mode totalment rigorosa, indicatiu / subjuntiu. L'indicatiu va conservar la seua funció indoeuropea; expressa el fet sense cap matís subjectiu. El subjuntiu conté sobretot els usos de l'antic optatiu; expressa per si mateix el desig i la possibilitat.

El llatí conserva moltes paraules antigues que representen una part important del vocabulari indoeuropeu. Podríem citar nombrosos mots procedents de l'indoeuropeu i que van portar amb ells els primers colons, com ara *rex*, *dominus*, “senyor de la casa”, *tribunus*, “aquell que representa la tribu”, *lex*, *ius*, *dico*, *iudex* (< *ius* + *dico*), “aquell que diu el dret”, *ensor*, *fides*, *sacer*, *dapes*, *forum*, *lux*, *pax*, *arx*, etc. En bona part, els conservem en romanç.

Però juntament amb aquestes restes de l'antic fons aristocràtic, posseeix molts elements de tipus popular. Això atén al fet que els caps de Roma no van succeir immediatament l'aristocràcia indoeuropea guerrera i conquistadora, anihilada pels gals, sinó que eren continuadors d'un grup de propietaris rurals que conreaven la terra. En són bona mostra: l'abundant utilització de la geminació com a procediment expressiu popular, quan l'indoeuropeu no posseïa geminades, i l'ús de diminutius o bé de paraules onomatopèiques. La geminació es troba especialment en paraules familiars com ara *pappa*, *mamma*, *atta*, etc. Per a “nas” el llatí conserva l'antic nom *nares*, però l'usual era una forma popular amb geminada, *nassus*. El mateix podríem dir de *bucca*, “mandíbula”, *lippus*, “lleganyós”, *gibbus*, “geperut”, *flaccus*, *siccus*, etc. Els noms d'animals proporcionen també exemples: *vacca*, *gallus*, *pollus*, etc. La llengua popular tenia molta tirada a l'ús de diminutius en lloc del mot simple; així, en comptes d'*auris* deia *auricula*, “orella”; *vetulus*, “vell”, per *vetus*; *paricula*, «parella», per *par*; *sigillum*, “segell”, per *signum*; *ovicula*, “ovella”, per *ovis*; *porcellus*, “porcell”, per *porcus*, etc. També utilitzava paraules onomatopèiques com *grunnire* o *pippiare*.

No és una casualitat que les primeres obres completes de la literatura llatina que han sobreviscut siguin comèdies. Les comèdies de Plaute (254 aC-184 aC) anaven destinades al gran públic i la llengua en què estan escrites és el parlar corrent de Roma en l'època de l'autor. Plaute se sent a gust i la seua llengua posseeix un sabor que en cap altre escriptor de Roma torna ja a trobar-se.

Quan s'inicia a Itàlia l'època històrica, la civilització original que hi exerceix una veritable influència és la grega. L'acció de Grècia sobre Roma va ser contínua. Les paraules gregues més antigues van entrar a Roma per mitjà de la plebs i dels esclaus: *balineum*

(*balneum*), “balneari”, *camera*, *machina*, *talentum*, *dracuma*, *ampora*, “àmfora”, *spata* (*spatula*), “espaça”, *oleum*, *ancora*, *gubernare*, *poema*, *tomba*, *podium*, *petra*, *cyma*, *corona*, etc. La cultura hel·lènica era l'única existent en els segles III-IV aC; quan els romans es van convertir en la potència dominant, la classe dirigent va voler educar-se i va trobar com a mestres els grecs. Aquests res no podien ensenyar a aquesta classe dirigent quant a l'art de governar i manar, però en matèria de literatura o filosofia ho tenien tot per aprendre. Van sentir la insuficiència de la seua cultura i àvidament van omplir aquesta llacuna.

Tots els homes cultes a partir del s. III aC, tots els que escrivien en prosa i en vers es van esforçar a hel·lenitzar la cultura romana. Gran esforç en aquest sentit van fer els primers poetes que coneixem, Livi Andrònic, Nevi i Enni. En ells ja es poden veure els elements amb què es va formar el llatí clàssic: una llengua de tipus “popular” i sense art, una llengua oficial, rígida, i la influència dominant de l'hel·lenisme que li va proporcionar les formes literàries i el fons de les idees.

Gran nombre de prosistes i poetes des del s. III al s. I aC van introduir a Roma la cultura hel·lènica. En prosa ningú no va representar aquesta tendència de manera tan brillant com Ciceró. És el representant més significatiu d'aquest moviment que en el s. I aC va fixar de manera definitiva la prosa llatina. Altres autors contemporanis i posteriors van venir a ratificar aquesta tendència, com ara els historiadors Cèsar, Sal·lustio i Titus Livi. Però Ciceró representa la figura més il·lustrativa. Tota la seua cultura era grega. Coneixia el grec igual que el llatí. Va llatinitzar la cultura hel·lènica que s'havia estès per la conca oriental del Mediterrani. La cultura hel·lènica adaptada a la bona societat romana és l'humanisme, i Ciceró, que va ser el seu representant més actiu, pot en aquest sentit ser considerat un dels creadors de la civilització universal moderna.

El mateix podríem dir de la poesia culta. Poetes com ara Càtul, Virgili, Horaci, Ovidi... van acceptar i adaptar gradualment els models grecs. Tots ells es nodreixen de la poesia i de les idees gregues. A més, el grec va exercir sobre els elements de la llengua una forta influència que no es va limitar només a préstecs de paraules, a préstecs de sentit, a calcs de formacions gregues ni a la imitació de certs girs. Roma, adoptant el pensament grec a l'ús d'homes cultes, va fer de tot l'occident d'Europa un domini de civilització basat en les idees generals i el pensament racional de tipus hel·lènic. Els romans, que eren “bàrbars” convertits a l'hel·lenisme, van contribuir més que els mateixos grecs a propagar per extensos àmbits la cultura hel·lènica i, així, el que d'universal hi havia en aquesta cultura va esdevenir el bé comú de la humanitat.

La conquesta d'un imperi havia fet impossible la supervivència de la ciutat romana. Roma deixà de ser una “ciutat” per a convertir-se en un Estat modern. A un imperi tan vast li calien un exèrcit professional per a defensar-lo, un cos de funcionaris per a administrarlo i una mateixa llengua en què poder-se entendre. El llatí de Roma del s. III aC i el ja més polític del s. I aC va ser la llengua oficial de l'imperi. En tots els llocs a què Roma aportava una forma de civilització mediterrània, aquest llatí va tendir a convertir-se en la llengua de la població. Amb Ciceró i Virgili, els primers escriptors del seu temps, havia arribat al nivell de la civilització hel·lènica i apareix ja ben definida la fisonomia de la llengua llatina: sintètica i de forta inflexió.

El llatí, tanmateix, no va desplaçar de la conca oriental del Mediterrani la gran llengua de civilització que era el grec comú. Malgrat el domini polític, no va aconseguir desplaçar

el seu mestre. La llengua grega comuna, el jonico-àtic de la civilització hel·lenística, va mantenir les seues posicions i el llatí no les va danyar. Però en tota la zona de l'imperi en què no existia la civilització grega, a Àfrica Menor, a Hispània, a la Gàl·lia, al Danubi, a Itàlia, la civilització hel·lenística, convertida en universal, es va estendre sota la forma que havia pres a Roma.

L'Imperi Romà, creat per exèrcits de terra, era terrestre, mentre que la cultura grega amb la seua llengua havia ocupat sempre ciutats marítimes i ribes. En canvi, la cultura romana i la llengua llatina van penetrar a l'interior de les terres, van ocupar països sencers. El llatí es va convertir primer en llengua de civilització, després en la llengua usual de poblacions senceres que abans havien tingut idiomes diversos.

La civilització romana no era variada. D'un extrem a un altre de les vastes regions en què es va introduir es troben els mateixos objectes, les mateixes rutes, la mateixa disposició de les ciutats; el model és en totes parts el mateix. La llengua havia de ser uniforme. I així ho va ser. En efecte, totes les llengües romàniques parteixen d'un "llatí vulgar" o "llatí parlat", l'estructura del qual, en termes generals, és la mateixa.

Aquesta civilització era urbana. Les ciutats, més que no el camp, es troben subjectes a conformar-se a un mateix tipus general, a obeir a uns mateixos usos, a seguir les mateixes modes. En totes les ciutats de la part occidental de l'imperi, el llatí es va convertir en la llengua comuna de la població. D'aquí es va estendre al camp. S'anomena "Romània" al territori en què el llatí, per influència de les ciutats, va tendir a convertir-se en la llengua de tothom. Après a l'escola, es va sotmetre en tots els llocs a les mateixes regles.

Però, d'altra banda, no era la llengua de les gents cultes la que es propagava. Les parles urbanes tenen un caràcter popular. Es busca l'expressió i aquesta es marca sobretot en el vocabulari. Així es van anar substituint paraules de poc de volum fònic per altres més expressives i de major cos, com ara *edere*, "menjar", que es va substituir per un compost *cum-edere* que va donar *comedere*, o bé, per aquest altre terme popular *manducare*, "engolir"; el terme *os* va ser substituït per un sinònim familiar, *bucca*, que significava "mandíbula", igualment *aeger* per *infirmus*, "malalt"; *pulcher* per *formosus*, que significava "ben fet o format"; *diu* per *longo tempore*; *ver* per *prima vera*, etc.

És partint de centres urbans com el llatí es va estendre a tota la Romània. Aquesta expansió va ser progressiva i va requerir un llarg temps, sense que se sàpiga en quin moment es deixà de parlar gal —del qual sabem que en els s. III i IV, encara es parlava al camp—, o l'osc, l'etrusc, l'umbre o bé l'ibèric. Només un fet és segur: totes aquestes llengües van morir.

Les llengües desplaçades pel llatí difereixen molt. La situació lingüística a què va posar fi la unitat romana era complexa i variada segons els llocs. El llatí va ser en totes les parts una nova llengua propagada a les ciutats per l'escola i per les exigències de la vida civilitzada, estenent-se des de les ciutats al camp, fent desaparèixer a poc a poc, als llocs més recòndits i salvatges, les últimes restes dels idiomes antics.

En deixar de ser la llengua d'una ciutat per a estendre's a un imperi, el llatí no podia conservar les seues delicadeses i la seua originalitat. Els romans de Roma, per exemple, durant llarg temps van emprar amb seguretat el delicat sistema dels demostratius, *hic*, *iste* i *ille*, d'una banda i *is*, *idem* i *ipse*, per una altra. *Hic*, *iste* i *ille*, es corresponen als nostres "aquest", "aqueix", "aquell". Però *hic* es va perdre i el seu lloc el va ocupar *iste* que va

donar la forma simple “est”, i compost amb *eccum*, “precisament”, és a dir, *eccum-iste*, la forma reforçada “aquest”; *ille*, va adquirir el valor de pronom donant el demostratiu “aquell” a partir d’*eccum-ille*, “precisament aquell”, i el personal “ell”, “ella”, “ells”, “elles” en les seues formes tòniques; i “li”, “la”, “els”, “les” i “els” en les seues formes àtones. A més va donar l’article. *Is*, que era un pronom anafòric, és a dir, que servia per a substituir quelcom dit anteriorment i evitar la seua repetició, es va perdre; *idem* ha quedat com a cultisme, i *ipse* va evolucionar a *isse* i finalment va acabar donant la forma simple “eix”, i com en el cas d’*iste*, compost amb *eccum*, *eccum-ipse*, la forma reforçada “aqueix”.

Amb el temps la llengua culta sucumbeix, almenys en l’ús parlat, mentre la llengua escrita pren cada vegada més el caràcter d’una llengua morta, influint cada vegada menys en el parlar corrent. La influència de la llengua escrita cedeix tan bon punt decreix la cultura. Des del s. I de l’era cristiana, la civilització antiga perd la seua vitalitat. No hi ha més idees noves a la ciència i a la filosofia racional, no hi ha noves formes d’art. Es conserva el que s’ha adquirit, es reproduïxen vells models, es componen manuals, cada vegada més abreujats, per a l’ensenyament. Tot i això, hi ha escriptors que saben avivar la llengua, com és el cas de l’historiador Tàcit.

Els desordres polítics, la ruïna econòmica fan cada vegada més difícil la cultura intel·lectual, que va disminuint. El s. III marca la fi del món antic; a partir d’aquest moment es generalitza l’ús del llatí vulgar (o llatí parlat), encara que durant molt de temps després les gents cultes no van cessar de defensar la correcció i van tenir més o menys seguidors en funció del grau de cultura dels individus. En l’ús corrent de la majoria no subsistia més tradició que la del llatí vulgar, generalitzant-se així el llatí de tipus popular. Però és al valor cultural que tenia el llatí escrit que el llatí vulgar devia el seu prestigi i la seua capacitat d’expressió.

Enfront dels bàrbars que pressionaven a les fronteres de l’imperi i que l’envaïen, el llatí es mantenia com a llengua de la civilització. El valor absolut del llatí decreixia, però el seu valor relatiu no feia sinó engrandir-se, perquè representava l’antiga civilització enfront de la barbàrie i la invasió. Els primers segles de l’era cristiana van ser temps en què el llatí es va reduir al paper de llengua escrita i que, d’altra banda, el llatí parlat, amb notables diferències provincials i locals, però del mateix tipus en totes les parts, es va estendre sobre tota la zona no hel·lenitzada de l’imperi.

El llatí vulgar, donades les condicions en què es va propagar l’ús del llatí i els diversos llocs en què es parlava, va evolucionar fins a desembocar en les llengües romàniques. Un mecanisme delicat i complex va ser emprat per tota mena de noves gents i va produir així tota una sèrie d’innovacions. Tanmateix, malgrat les seues diferències, mantenien trets comuns. Així, quant a la pronunciació, es va perdre en tota la Romània la quantitat de les síl·labes i el ritme va passar de ser quantitatiu a accentuatiu. L’accent, que era una simple elevació de la veu (accent melòdic), es va convertir en intensiu, tot esdevenint un element essencial de la paraula. En romanç va passar a ser significatiu, és a dir, va servir per a diferenciar paraules que tenien una mateixa forma fonètica, com per exemple, “amara” (forma dialectal valenciana d’imperfet de subjuntiu) i “amarà”; “contínua” (adjectiu), “continua” i “continua”.

A nivell morfològic es van produir grans transformacions. Les declinacions van desaparèixer, l’antic sistema del llatí que organitzava les paraules en cinc declinacions amb

la finalitat d'inserir-les en la frase segons unes normes sintàctiques, va ser substituït per un sistema de preposicions. El llatí marcava la relació sintàctica de les paraules mitjançant sufixos; per exemple, si a l'arrel *consul-* se li afegia una *-i*, *consuli*, era per a indicar que l'acció requeria indirectament sobre aquesta paraula, que exercia la funció de complement indirecte; en romanç vam utilitzar les preposicions "a" o "per a".

El sistema de la conjugació, d'altra banda, es conserva prou bé en els temps del tema de present, però no pas en els temps del tema de perfet. Poques diferències hi ha, per exemple, entre el present d'indicatiu del verb *amo* en llatí i en català, per exemple: *amo* / *amo* (en català oriental), *ame*; *amas* / *ames*; *amat* / *ama*; *amamus* / *amem*; *amatis* / *ameu* i *amant* / *amen*; o bé l'imperfet d'indicatiu: *amabam* / *amava*; *amabas* / *amaves*; *amabat* / *amava*; *amabamus* / *amàvem*; *amabatis* / *amàveu*; *amabant* / *amaven*. Fins i tot un parlant de Roma de l'època clàssica els reconeixeria si se li diguessen en romanç. En canvi, els temps del tema de perfet van ser una innovació de les llengües romàniques, i es van formar a partir de perífrasis verbals del tipus *cognitum habeo*, que significava "tinc conegut", i d'aquí va passar a "he conegut". Per analogia es va estendre a la resta de temps: "havia conegut", "hauré conegut", "hagués conegut", etc.

El vocabulari no va experimentar grans canvis. Es van substituir paraules poc expressives per altres de més robustes; així, en comptes d'*auris* s'utilitzava *auricula*, "orella"; *canare* va ser suplantat per *cantare*; *flere* per *lacrimare* i *plorare*. Certes paraules vulgars i d'ús popular van suplantar paraules cultes. La paraula *casa* que designava el domicili de l'home del poble, va suplantar *domus* que designava una casa de tipus burgès. Les paraules *equus* i *caballus* van coexistir durant molt de temps i s'utilitzaven indistintament, però finalment només va quedar el terme vulgar *caballus* i va desaparèixer *equus*. Amb independència d'aquests i altres canvis, la veritat és que el vocabulari romànic es compon fonamentalment de paraules de l'antic llatí.

La llengua parlada presenta a partir del s. III gran quantitat d'innovacions, unes realitzades ja i altres en estat de tendències. La llengua sobre la qual s'assenten les llengües romàniques es troba lluny del llatí antic. Una cosa era el llatí antic, una altra el llatí vulgar, el romanç comú, del que les llengües romàniques són continuadores diverses.

A partir de les grans invasions, els texts dels cronistes i notaris de l'època merovíngia, pròxims al parlar popular, mostren la gravetat dels canvis experimentats. El renaixement carolingi va fer sentir que la *lingua romana vulgaris* era distinta de la *lingua romana* antiga.

La dissolució de l'imperi va permetre que les tendències pròpies de les parles de cada província es manifestassen; el sentit de la unitat llatina, emperò, es va mantenir fins a l'època carolíngia. Ja durant els últims segles de l'imperi i durant les grans invasions, ningú no va escriure de manera voluntària igual a com es parlava. En els ss. VI i VII, les dificultats eren tan grans que fins i tot personatges cultes, com ara Gregoire de Tours, escrivien un llatí fortament alterat per la llengua corrent.

Al costat de les parles corrents cada vegada més diferenciades, la unitat del llatí escrit es mantenia només per la literatura. A partir del renaixement carolingi, es tornava a la llengua correcta ensenyada pels mestres més instruits. Es tenia el sentiment que el parlar corrent diferia completament del llatí antic. El llatí escrit va servir per a salvaguardar la tradició de la civilització antiga. Si encara posseïm restes dels antics escriptors llatins és perquè no es van deixar de conservar i copiar alguns exemplars.

A més, el llatí era la llengua del cristianisme a occident. Entre la llengua clàssica i la de la *Vulgata* o la dels Pares de l'Església hi ha només diferències de detall. Es considera que l'antic llatí cristià s'estén des de l'any 200 fins a l'any 636. Durant aquest període el llatí es conreava i utilitzava en tot l'imperi, sobretot a les províncies i diòcesis d'occident. Entre els molts autors cristians, van destacar Lactanci, Sant Jeroni, Sant Ambrosi i Sant Agustí. Són el nexa entre la Roma pagana i el cristianisme.

A pesar de la diversitat de les dominacions bàrbares, la unitat mai no va quedar entelada, i fins i tot allí on la parla del país no era romana, el llatí va ser la llengua de la civilització i de l'Església, a Irlanda, a Gran Bretanya, a Germània, a les províncies del Danubi, així com a Àfrica Menor, Itàlia, Hispània i la Gàl·lia. Va ser la llengua privilegiada dels escriptors i erudits als països d'Europa. Era la llengua de l'administració governamental, i igualment de la teologia, la filosofia, la ciència, la història, la biografia i la literatura.

La parla corrent apareix durant molt de temps com quelcom inculte, i per a escriure es recorria al llatí tradicional. Des del moment en què el poder polític establia un ordre que permetia a les escoles funcionar d'una manera regular i a la cultura intel·lectual començar de nou, es tornava al llatí, s'ensenyava el llatí d'una forma exacta, es copiaven els texts antics, s'escriuien obres en un llatí que tendia a la correcció.

El rei franc Carlemany va protegir l'Església romana i va fer que aquesta li donés el seu suport; en propagar el cristianisme, va propagar l'ús del llatí escrit a l'Europa central. Allò que subsistia de la literatura llatina es va recopilar amb atenció. Es van salvar les restes d'aquesta literatura, que es van conservar al llarg de l'Edat Mitjana i que van servir de punt de partida al gran Renaixement dels ss. XIV a XVI.

Fins al llindar de l'època moderna, tothom va creure que pensava en llatí i, en certa mesura, no els hi faltava raó. Els mateixos mestres van ensenyar d'un extrem a un altre d'Europa, des d'Espanya i França fins a Polònia, des d'Escandinàvia fins a Sicília; els estudiants van viatjar d'un país a un altre; es van llegir els mateixos llibres. Occident va ser durant més de mil anys el domini de la unitat intel·lectual. Quan va tenir lloc el gran Renaixement, els autors antics van servir de model per tot arreu; un profund coneixement del llatí va ser en tot lloc condició indispensable de la cultura de l'esperit.

A l'Edat Mitjana i al Renaixement es va escriure molt en llatí. Durant l'Edat Mitjana s'esdevingué el fenomen del bilingüisme dels erudits, els quals feien servir molt oportunament i útilment el llatí per a la comunicació i per a l'ús científic. Així, Dante Alighieri (1265-1321), el més gran de la literatura italiana, va ser també llatí. Va escriure obres en llatí com ara *De vulgari eloquentia*, *Monarchia*, el petit tractat científic *Quaestio de aqua et terra* i, a més a més, èglogues i epístoles. A les universitats europees fundades als ss. XII, XIII i XIV era del tot comú l'ús de la llengua llatina. Tal és el cas de les universitats de Bolonya, París, Mòdena, Salamanca, Pàdua, Nàpols, Cambridge, Tolosa, Siena, Oxford, Praga, Viena, Heidelberg i Colònia.

Durant el Renaixement, la llengua i literatura llatines aconseguiren un floriment, riquesa i difusió sense precedents. En aquest període, escriure en llatí era una obligació alhora filosòfica i estètica, a la qual se sotmetien amb gust autors de gran renom com ara Maquiavel, Thomas More, Copèrnic, Erasme, Luter, Calví i Lluís Vives. En el període renaixentista i post-renaxentista, el llatí va esdevenir la llengua internacional de la ciència i la cultura en general. Gran quantitat de geògrafs, metges, físics, matemàtics, així com teòlegs, filòsofs,

historiadors i pedagogs escrivien i ensenyaven en llatí. En els ss. xvi, xvii i xviii, la producció científica en llengua llatina, en totes les branques del saber, va ser molt superior en nombre i qualitat a la producció en llengües nacionals. Molt menor va ser la producció en llatí d'obres poètiques i literàries, on les llengües nacionals guanyaven terreny. En llatí van escriure algunes de les seues millors obres noms com ara Galileu, Descartes, Spinoza, Milton, Hobbes o Newton.

Fins i tot després de la implantació de les llengües romàniques, el llatí va mantenir el seu prestigi durant centenars d'anys. Va ser no sols la llengua oficial de l'Església, sinó també de la diplomàcia, dels tribunals i de la ciència. Juntament amb les llengües romàniques, el llatí es va mantenir com a llengua de cultura, es va escriure i es va parlar correntment a Europa almenys fins al 1860.

És cert que a partir del s. xviii va ser decreixent no l'estudi del llatí, però si el seu ús. No per deficiència d'aquest, sinó per la preponderància de les llengües nacionals. Cada vegada va ser menor el nombre d'obres originals en llatí en comparació amb les redactades en les altres llengües de la cultura. L'últim poeta anglès que va escriure en llatí va ser Walter Savage Landor, mort en 1864. Però va continuar sent apreciable la producció en diverses disciplines. Una obra grandiosa sobre la flora mundial el títol de la qual és *Das Pflanzenreich* (1865-1995), i el subtítol *Regni vegetabilis conspectus*, comprèn diversos volums en llatí, entre els més de cent que té. Bona part d'obres filològiques s'han escrit i algunes continuen escrivint-se en llatí. Fins mitjan segle passat s'ensenyava molt, moltíssim de llatí a les universitats alemanyes.

El llatí, a més, abasteix de paraules les llengües modernes. A l'ocupació comuna del llatí, Europa deu l'haver conservat certa unitat als mitjans d'expressió, a pesar de la diferència que hi ha entre les llengües usuals. Rere la varietat aparent de les llengües modernes d'Europa hi ha un mateix fons llatí, gràcies al qual es deixen traduir exactament unes a altres.

Les llengües nacionals van aconseguir prendre importància, arribar a ser expressió de la ciència i vehicles artístics, en l'èpica, la lírica, la dramàtica, la novel·la, però darrere de totes les llengües de civilització del món modern, se sent el model llatí. En llengües que aparentment semblen allunyar-se del llatí, com ara l'anglès o l'alemany, es pot reconèixer també el model llatí. L'anglès, amb els seus innumerables préstecs del llatí i les llengües romàniques; l'alemany, amb els seus préstecs fins i tot més nombrosos, amb els seus calcs de termes llatins o romànics, són, sota una forma lingüística diferent, llengües de cultura llatina en la mateixa mesura que les pròpies llengües romàniques. La part intel·lectual de totes les llengües literàries de l'Europa occidental es nodreix del llatí.

A la unitat política va sobreviure la unitat de civilització, una civilització que s'ha desenvolupat i transformat, que ha portat noves aportacions. El nostre món modern no és més que una continuació de la civilització grecoromana, pel que fa a les nostres activitats intel·lectuals i espirituals. No ho és òbviament en la medicina, en la música, en la indústria, en les ciències aplicades i en la informàtica. Altres influències han contribuït a fer de nosaltres el que som, però l'impuls grecoromà va ser un dels més rics i poderosos. Sense ell la nostra civilització hauria estat, no sols distinta del que és, sinó també molt més raquítica i fragmentària, menys pensadora.

Les millors coses que escrivim, fem o pensem són adaptació del que van crear els romans i els grecs. Gran part de les idees que ara tenim sobre els drets i deures del ciutadà

provenen directament del pensament grecoromà. La democràcia va ser fundada pels grecs, adaptada per la República Romana per a reviure en les constitucions del món modern. Nombroses obres d'art, en arquitectura, escultura i pintura, s'han inspirat en les obres grecoromanes. No diguem al terreny de la filosofia: van ser els grecs els que van posar els fonaments del desenvolupament del pensament europeu. I en literatura, moltes de les grans obres que s'han escrit a Europa al llarg de segles no haguessen existit sense les creacions literàries grecoromanes, poc o no res haguessen estat Góngora o Shakespeare sense aquesta civilització. En la civilització, el mateix que en la vida humana, el present és fill del passat, sense uns bons pilars no és possible construir grans edificis.

El llatí en l'actualitat es continua conreant, estudiant i parlant. No cal dir que és la llengua oficial de l'Església i en aquest idioma es redacten pràcticament tots els seus documents oficials. Hi ha algunes institucions on s'empra el llatí. Tal és el cas del *Pontificium Institutum Altioris Latinitatis* a la Universitat Pontificia Salesiana, de Roma. Les tesis per al doctorat s'escriuen i es defensen en llatí. No hi ha país europeu on no es valore i s'estudie llatí tant als instituts com a les universitats, igualment en tot llatinoamèrica i als Estats Units, on pren cada vegada major força.

Al nostre país constituïria, al nostre parer, un greu retrocés el fet que la llengua de què procedeixen els idiomes que s'hi parlen, el català i el castellà, es deixés d'estudiar. Totes les nostres estructures comunicatives, el mateix que la gran majoria de paraules que utilitzem no són sinó llatí. Ignorar-ho seria una bajanada, menysprear-ho una barbàrie. Però la realitat és que s'ha reduït cada vegada més el seu estudi a l'ensenyament mitjà. Només aquells alumnes que es decanten per la branca d'Humanitats del Batxillerat tenen dos cursos obligatoris de llatí, que els permeten entrar en contacte amb la llengua llatina. La resta pràcticament no sap res d'aquesta llengua, tan sols té la possibilitat d'elegir una assignatura abans d'arribar al Batxillerat que s'anomena "Cultura Clàssica", de totes totes insuficient. No poden ni tan sols prendre consciència del llegat grecoromà, quant a l'art, la literatura o el pensament, presents en l'actualitat de molt diverses i diferents maneres. Per posar una sola mostra, la poesia del poeta viu actual més reconegut i prestigiós, Francisco Brines, nascut a Oliva, està impregnada d'idees estoïques, epicúries i escèptiques, sorgides al si d'aquesta civilització. La seua comprensió seria incompleta si no es tenen uns coneixements mínims d'aquests corrents filosòfics.

No obstant això, hi ha al nostre país grans estudiosos del llatí, igual que a Europa, Iberoamèrica i Estats Units, que es preocupen, ensenyen i investiguen aquesta matèria. Es publiquen revistes científiques en tots aquests països. Podríem donar aquí una llarga llista, però ens limitarem només a citar-ne algunes mostres. A Espanya, són especialment prestigioses *Emerita*, *Estudios Clásicos* i *Estudios Latinos*, sense menystenir aquelles que cada universitat edita, impulsades pels Departaments de Filologia Clàssica, com ara, per exemple, *Minerva* de la Universidad de Valladolid, *Myrtia* de la Universidad de Múrcia, *Habis* de la Universidad de Sevilla, *Faventia* de la Universitat Autònoma de Barcelona, *Cuadernos de Filología Clásica* de la Universidad Complutense de Madrid, *Studia Philologica Valentina* de la Universitat de València, etc. Entre les nombroses revistes estrangeres tenim *The Classical Quarterly*, *Classical Review*, *American Journal of Philology*, *Mnemosyne*, *Latomus*, *Jahrbuch für Antike und Christentum (JbAC)*, *Retiarius* —aquesta darrera s'edita en llatí— i altres.

Famosa és la revista internacional *L'Année Philologique*, consistent en una base de dades on es recullen per temes tots aquells estudis ja publicats sobre l'Antiguitat clàssica, tant lingüístics, com literaris i històrics. És publicada per la *Société Internationale de Bibliographie Classique*, en format paper, CD-ROM i pot consultar-se a Internet.

Es tradueixen de nou els clàssics. Una extraordinària col·lecció en castellà és l'editada per Gredos sota la denominació general *Biblioteca Clásica Gredos*. Igualment l'editada per Akal. Col·leccions molt completes són les bilingües en llatí-català de la Fundació Bernat Metge (Barcelona) i en llatí-francès de *Belles Lettres* (París). Açò només és una petita mostra.

Nombroses són les associacions i fundacions que hi ha a favor del llatí. Fa uns anys (1983) va nàixer l'associació *Unió Llatina*, amb seu a París, organisme intergovernamental del qual participen tots els països on es parla alguna llengua romànica. Es proposa fomentar l'ensenyament del llatí als països membres com a mitjà per a l'ensenyament d'idiomes neollatins, a més d'encoratjar els intercanvis culturals. En els seus anys d'existència, el nombre d'estats que n'han esdevingut membres ha passat de dotze a trenta-cinc; és present en quatre continents. Les llengües oficials de la Unió Llatina són: espanyol, francès, italià, portuguès i romanès. Val igualment per als països de llengua germànica. La seua història cultural està profundament marcada per aquella que es va desenvolupar als països més romanitzats.

Altres associacions són la *Sociedad de Estudios Clásicos* i la *Sociedad de Estudios Latinos* a Espanya; el *Colloquium Didacticum Classicum* a Bèlgica; el *North American Institute for Living Latin Studies* (NAILLS) a Los Angeles (Califòrnia), fundat en 1996 per un grup de professors i estudiants de filologia llatina preocupats pels estudis clàssics als Estats Units, Mèxic i Canadà; l'*Academia Latinitati Fovendae* de Finlàndia; la *Sodalitas Latina Mediolanensis* de Milà; la *Societas latina* de la Universitat de Saarlandes a Alemanya, *Latinitati Vivae Provehendae Associatio* (LUPA) també a Alemanya, etc. Cal assenyalar també algunes fundacions pro llatí, com ara la fundació *Latinitas*, a la Ciutat del Vaticà, patrocinada per la Santa Seu i la *Fundatio Melissa* de Brussel·les que publica la revista *Melissa* i patrocina cada any el *Geldoniense seminarium Belgicum*, seminari de llatí viu.

A aquestes associacions i fundacions cal afegir els Cercles llatins (*Circuli Latini*). Els seus membres es comuniquen i parlen en llatí; en aquesta llengua es fan també les seues publicacions i escrits. Així, entre molts altres, tenim el *Circulus Latinus Londiniensis*, *Circulus Latinus Bruxellensis*, *Circulus Latinus Lutetiensis*, *Circulus Latinus Bononiensis*, *Circulus Latinus Barcinonensis*, *Circulus Latinus Matritensis*, *Circulus Latinus Bremensis*, *Circulus Latinus Varsoviensis*, *Circulus Latinus Bonaerensis*, *Circulus Latinus Seattlensis*, etc. Tots ells estan interrelacionats, pertanyen a la *Societas Circulorum Latinorum* i es regeixen per unes mateixes normes.

S'organitzen tant a nivell nacional com internacional congressos, cursos, jornades i seminaris, tots els quals tenen com a objectiu el foment dels estudis clàssics i en especial del llatí. També s'organitzen certàmens i fires llatines, com les *Feriae Tinienses*, a Tainach (Àustria), les *Feriae Nicenses*, a Niça (França), o les *Feriae Syracusanae*, a Palerm (Itàlia). Fins i tot es programen vacances per a exercici del llatí. Així, la Fundació *Latinitas*, en col·laboració amb entitats turístiques i altres associacions, organitza fires llatines on hi ha l'obligació de parlar exclusivament en llatí. S'organitzen concursos de poesia i prosa en

llengua llatina, així com certàmens, on es posa a prova el domini de la llengua llatina dels concursants mitjançant la traducció de texts clàssics.

A més, hi ha la possibilitat de sentir notícies per ràdio en ona curta en llatí, provinents de Finlàndia, on des del 1989 s'emet setmanalment un noticiari en aquesta llengua. Es tracta d'una producció de la Secció de Documentals del Servei Internacional Yle de Ràdio Finlàndia. En l'actualitat també hi ha un altre noticiari en llatí que s'emet des d'Alemanya, Ràdio Bremen. Posseeix també una pàgina a la Xarxa on es poden llegir i escoltar notícies en llatí (*Nuntii Latini Bremenses*). Té també un *Forum* on es mostren cartes dels lectors o oients. A Amèrica del Nord hi ha una cadena de Televisió que emet notícies en llatí (*Forum Romanum TV*).

Es publiquen revistes escrites en llatí, entre les quals podem destacar *Latinitas*, revista quadrimestral que va ser creada per al cultiu i foment de la llengua llatina. Molt útil per a l'ús modern del llatí és el seu *Diarium Latinum*. Una altra revista més és *Vox Latina*, també quadrimestral. Els seus objectius són: oferir recursos didàctics per a l'ensenyament del llatí, demostrar la comunicabilitat del llatí, tant dins com fora d'Europa, i delectar tots aquells que entenen el llatí. A banda de la revista *Melissa*, que ja hem citat, hi ha d'altres en llatí per a joves, com ara *Adulescens* i *Iuvenis*, publicades per l'*European Language Institute* (ELI), les quals apliquen la mateixa metodologia que per a l'ensenyament-aprenentatge de les llengües modernes. Es poden trobar antigues faules, jocs (mots encreuats, endevinalles, tests, etc), còmics, historietes il·lustrades etc.

Avui, gràcies a Internet, és possible comunicar-se amb altres pobles. Una de les dificultats que hi poden sorgir és precisament l'idioma. El llatí pot resultar un recurs fàcil dins d'aquells països on el seu ensenyament és obligatori a l'ensenyament mitjà i es dota els estudiants d'uns coneixements mínims. Aquest va ser el cas d'uns estudiants nord-americans que van voler comunicar-se amb altres d'una localitat de Bèlgica. Aquests darrers només parlaven francès i flamenc; la solució hi va ser el llatí.

Cal dir que el llatí està present a la Xarxa de manera extraordinària. Només teclejant al cercador Google mots com ara "llengua llatina", "cultura clàssica", o simplement "llatí", o qualsevol altra paraula indicativa d'algun aspecte concret en què ens trobem interessats, podem veure que el ventall de possibilitats que s'obre és enorme. És possible entrar en contacte amb els texts dels clàssics, com ara Plaute, Cèsar, Sal·lusti, Ciceró, Virgili, Horaci, Sèneca, Marcial i tants altres (vegeu, per exemple, la *Biblioteca Augustana*). Hi ha una enorme abundància de recursos per a l'aprenentatge del llatí o per a perfeccionar-s'hi i per a endinsar-se en la cultura clàssica. Hi ha revistes electròniques només en llatí. Es pot escoltar poesia llatina recitada de diversos autors clàssics, com ara Càtul, Virgili, Horaci, Ovidi, Marcial, etc. (*Viva Voce*) o bé accedir a molts i bons poemes escrits en llatí per autors del s. xx (*Poesis Latina Hodierna*). Es pot participar en revistes, escriure articles, donar opinió sobre diversos temes, llegir notícies d'última hora, escoltar cançons, etc., tot això en llatí.

El llatí s'ha parlat i escrit ininterrompudament durant els darrers vint-i-cinc segles. Actualment no falten persones que, fidels a aquesta tradició i conscients dels avantatges de tenir una llengua comuna, continuen utilitzant aquesta habitualment a les seues activitats i relacions personals. Hi ha qui se sorprèn que hi haja gent que prefereix la llengua llatina a les nacionals o plurinacionals, però l'avantatge del llatí és que ens permet fer-ne lliure ús

en la comunicació internacional, sense deixar de banda les nostres llengües pròpies, com a llengua universal que pertany a tothom i sobre la qual ningú no pot abrogar-se més drets que els altres.

Actualment fins i tot hi ha veus al propi Parlament Europeu que reivindiquen que siga la llengua oficial de la Unió Europea, i no hi falten raons. Vint-i-cinc estats són membres avui d'aquesta Unió Europea, cadascun amb els seus propis idiomes; tots volen ser-hi reconeguts, creant així una espècie de torre de Babel que només és possible desembullar mitjançant la traducció automàtica. Seria molt útil i profitós un idioma reconegut per tots, que no fos patrimoni de ningú en particular, sinó de tots en general; creiem que aqueix paper el pot molt bé exercir el llatí. És la llengua de què provenen la majoria dels idiomes dels estats membres i de la que s'han nodrit i continuen nodrint-se totes, tant aquelles que hi tenen el seu origen com altres llengües indoeuropees, com l'anglès i l'alemany. Amb un petit esforç dels gramàtics s'arribaria a un llatí fàcil en les seues estructures gramaticals i en el seu vocabulari, amb la finalitat de servir de ferramenta comunicativa a tota la Unió.

Atesa la flexibilitat de la llengua llatina, que òbviament no posseeix l'anglès, seria un idioma també molt adequat per a expressar els termes en informàtica. En el futur, de la mateixa forma que nosaltres hem parlat de la revolució del foc o la revolució industrial, altres parlaran d'una revolució que tot just comencem a viure: la de processar informació electrònicament. En aqueix futur potser siga necessari, pel gran avanç de la computació, emprar termes uniformes per a totes les seues múltiples accepcions, funcions i tasques. En aqueix futur podria haver-hi una taxonomia computacional. El llatí hi podria ser una bona opció: molts dels seus termes serien familiars a pràcticament totes les llengües europees, tant les romàniques com les anglogermàniques. De fet, un polonès, Konrad M. Kokoszkiewicz, que ha llatinitzat el seu nom i es fa anomenar Draco, ha passat al llatí 127 termes sota el títol *Centum vocabula computatralia* (es pot veure a la Xarxa). Resulta curiós que dels 127 vocables anglesos que tradueix al llatí, uns 68 són d'origen llatí; podria dir-se que hi ha hagut primer una traducció del llatí a l'anglès, i de nou de l'anglès al llatí.

Finalment voldria acabar aquestes pàgines aprofitant que és el quart centenari del Quixot per a invitar tot aquell que ho desitge a llegir aquesta novel·la en llatí: està publicada pel Centro de Estudios Cervantinos, Alcalá de Henares, 1998. Va ser traslladada en aquesta llengua per Antonio Peral Torres.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERT, S. (1996): «De lingua Latina lingua internationali», *Vox Latina* 126, 596-597.
- COL, J. DEL (1998): *¿Latín hoy?*, Bahía Blanca, Instituto Superior "Juan XXIII".
- DRACO (2005): *Centum vocabula computatralia*, en *Internet*, <draco@mi.com.pl>.
- EICHENSEER, C. (1990): «De Europaeorum lingua latina», *Vox Latina* 99, 28-37.
- GIACOMELLI, R. (1993): *Storia della Lingua Latina*, Roma, Jouvence.
- GRIMAL, P. (1991): «Un monde vivant», *Magazine Littéraire* 285, 18-19.
- HERMAN, J. (1990): *Du latin aux langues romanes*, Tübingen, Niemeyer.
- (1997): *El latín vulgar*, Barcelona, Ariel.
- MEILLET, A. (1984): *Historia de la lengua latina*, Reus, Avesta.
- PALMER, L.R. (1984): *Introducción al latín*, Barcelona, Ariel.

RICO MANRIQUE, F. (1981): *Renacimiento, III. Literatura Universal, I. Humanismo y Renacimiento*, en *Gran Enciclopedia Rialp* (GER), Madrid, Rialp.

VÄÄNÄNEN, V. (1971): *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos